

VAN VORSTENSPIEGEL TOT TOVERSPIEGEL

Gedachten over gedragsmodellen en media

Joan Hemels

Inleiding

De gedachte dat moderne media in de geïndustrialiseerde samenleving misschien een aan vorstenspiegels herinnerende functie hebben, is even ongewoon als prikkelend. Dit geldt te meer, als men even afziet van de impliciete of expliciete propagandistische bedoelingen van de schrijvers van dergelijke teksten. De intentie van een communicator, bijvoorbeeld een schrijver, om door middel van een bepaalde tekst bij een bepaalde doelgroep een bepaald effect te bewerkstelligen duidt op diens instrumentele gebruik van een communicatiemiddel. Bij zo'n communicatieproces kan het bovendien gaan om een nevenooitmerk en dus om een neveneffect. Daarom kan een munt uit de Romeinse tijd met een beeldenaar van de keizer, behalve als betaalmiddel, ook als propagandamiddel worden bestudeerd. Communicatiegeschiedenis blijkt gemakkelijk verweven te kunnen raken met andere historische specialisaties, in dit geval die van de monetaire geschiedenis.

Een communicator hoeft zijn intenties niet per se uitdrukkelijk te formuleren. In dit geval moet men als het ware proberen, de boom aan de vruchten te herkennen. Dit leidt tot het aan handelende personen uit het verleden toeschrijven van intenties in de zin van bedoelingen. Hierbij is de voor geschiedschrijvers gebruikelijke voorzichtigheid geboden. Beoefening van de geschiedwetenschap, met inbegrip van communicatiegeschiedenis, houdt de opdracht in te zoeken naar antwoorden op vragen naar de betekenis van wat ons uit het verleden is overgeleverd. Betekenisgeving en zingeving hangen nauw samen met functies. Onderzoek dat is gericht op onvermoede functies van bekende historische fenomenen is niet gemakkelijk, maar biedt wel een intellectuele uitdaging.

In deze afsluitende bijdrage aan dit themanummer wordt, zonder enige pretentie van volledigheid en met een gevoel van onzekerheid over de te bewandelen weg, gezocht naar sporen van functies van vorstenspiegels in de tijd na de Renaissance. Als dergelijke geschriften gedurende enkele eeuwen voor een elite een herkenbare betekenis hebben gehad, dan is het niet ondenkbaar dat de kern van de boodschap voortaan via andere communicatiemedia en communicatievormen met een minder elitair karakter onder meer mensen verspreid werd. Wat ooit voor koningen de moeite waard was, kan een voorbeeldfunctie hebben voor wie zich wil spiegelen aan het koninklijke. Uitgaande van deze gedachte ligt het voor de hand te kiezen voor minstens één kenmerkende functie van de traditionele vorstenspiegel. Ik denk hierbij speciaal aan het bieden van een gedragsmodel.

Mensen zoeken naar voorbeelden om hun eigen leven zinvol in te richten. Dit kunnen opvallende mannen en vrouwen uit het verleden of uit de eigen tijd zijn, maar het kan ook gaan om fictieve figuren uit romans, films en televisieseries. In de afgelopen vijfhonderd jaar zijn de verschillende generaties

bovendien van buitenaf en bovenaf geconfronteerd met allerlei gedragsmodellen die de overheid, de kerk, het opvoedingssysteem, het onderwijs en dergelijke voor wenselijk hielden. In het westerse civilisatieproces heeft eeuwenlange communicatie tussen hogere en lagere standen bevorderd dat er een einde kwam aan de harde standenmaatschappij. Zou het erfgoed van de vorstenspiegel in een proces van eeuwen vanuit de top van de maatschappelijke piramide intussen de basis ervan bereikt kunnen hebben? Uiteraard in een verwaterde, dat wil zeggen: hoe dan ook aan andere omstandigheden van andere bevolkingsgroepen aangepaste, vorm. Vanuit deze gedachtengang is onderstaand betoog opgezet en uitgewerkt.

Communiceren met een intentie

Wie zich in enigerlei vorm te verstaan geeft en daartoe bepaalde gebaren maakt, het woord neemt, naar de pen grijpt of zich anderszins in woord en/of beeld uitdrukt handelt communicatief. Op zijn manier en in een andere rol, namelijk die van recipiënt, doet een toehoorder, een lezer, iemand die op één of andere manier iets uit zijn symbolische omgeving¹ waarneemt dat ook. Communicatief handelen heeft dus de elementen van zich te verstaan geven (oriëntatie op de activiteit van de communicator) én van verstaan (activiteit van de recipiënt). Rollenwisseling is mogelijk: wie iets heeft gezegd kan vervolgens het antwoord afwachten en van spreker luisteraar worden.

Bij tussenmenselijke communicatie is rollenwisseling nog tamelijk vanzelfsprekend, maar bij massamediale communicatie al niet meer. Wie bijvoorbeeld wil reageren op een artikel in de krant kan een brief schrijven, maar die wordt pas later en in een ander nummer als ingezonden brief afgedrukt. Bij openbare communicatie via massamedia zijn communicator en recipiënt niet ruimtelijk verenigd. Ook kan de tijd buiten haakjes worden gezet, door een programma van radio of televisie vóór het tijdstip van de uitzending op te nemen of te herhalen.

Een algemeen doel van het zich in enigerlei vorm 'verstaanbaar maken' is het realiseren van (wederzijds) begrip, van toenadering ook. Dit constante doel van communiceren gaat meestal gepaard met een meer speciale, variabele, intentie van de communicator. Hij wil bijvoorbeeld bepaalde belangen behartigen en in het kader daarvan een gunstige communicatiesituatie creëren.

1 Behalve een natuurlijke en een sociale omgeving kan men ook een door processen van interspersoonlijke en massamediale communicatie gecreëerde symbolische omgeving onderscheiden. De gedachte is, dat deze symbolische omgeving de moderne westerse mens steeds meer bezig houdt en bijvoorbeeld als een gedeeltelijke vervanging voor sociale contacten functioneert. Een punt van discussie is, in hoeverre de in mediaboodschappen uitgebeelde werkelijkheid (mediawerkelijkheid) afwijkt of overeenkomt met de 'echte' werkelijkheid. Zie in dit verband Denis McQuail. *Mass communication theory. An introduction* (London/Newbury Park/Beverly Hills/New Delhi 1987, tweede druk) 51-54 en 281-284.

Een en ander kan gericht zijn op iets dat als positief wordt ervaren, zoals educatie of emancipatie, maar ook op iets negatiefs zoals manipulatie.²

Ook auteurs van vorstenspiegels kunnen op het punt van hun ware bedoeling(en) vanuit een bepaald normatief denkschema kritisch tegen het licht worden gehouden. Neutraal is communicatie namelijk nooit. De communicator, degene die het initiatief neemt tot een communicatieproces, verleent dit proces altijd iets intentioneels. Dit geldt trouwens ook voor alledaagse communicatiesituaties: van een kletspraatje tussen twee burens tot een gesprek tussen een docent en een student. De erbij betrokken partijen willen respectievelijk elkaar even aangenaam bezig houden of iets in de sfeer van kennisvermeerdering en verdieping van inzicht realiseren.

De actieve rol van de recipiënt

Recipiënten zijn door hun actieve rol in het communicatiegebeuren niet volstrekt overgeleverd aan de grillen van een communicator. Selectief waarnemen, selectief ontvangen, selectief verwerken en selectief onthouden zijn belangrijke selectiemechanismen die de recipiënt resistenter maken tegen beïnvloeding van de kant van een communicator. Een vorst die een vorstenspiegel ter hand nam, kan een bewuste keuze voor een bepaalde auteur van een bepaalde tekst hebben gemaakt, omdat hij die vertrouwde of ethisch hoog achtte. Een en ander speelde zich trouwens af in een tijd waarin er nog niet zo'n overvloed aan teksten was als in onze moderne samenleving. Bovendien was het lezen nog sterk met een bepaalde maatschappelijke status verbonden.

Door uit te gaan van het bewustzijn met de manifeste en latente behoeften van de recipiënten verandert de blikrichting. Deze is dan niet meer uitsluitend gericht op de communicator en diens bedoelingen, maar vooral op de recipiënt als degene voor wie een boodschap is bedoeld. Deze raakt in zijn afstemming op de boodschap van de communicator actief in diens proces van zich te verstaan geven betrokken. De recipiënt heeft met zijn verwachtingen ook intenties: hij heeft de bedoeling zich te informeren, zich een mening te vormen, zich te laten ontspannen, is uit op nieuws, nieuwtjes, educatie, instructie, stichtelijke gedachten of wat dan ook.

Wie een boek ter hand neemt, stelt zich open voor de boodschap van de schrijver en treedt via de gedrukte tekst als het ware met hem in contact. De recipiënt stelt zich op de hoogte, probeert van een tekst wijzer te worden, ontleent er opinies aan, wordt erdoor ontroerd, valt bij het lezen bijna van de stoel van het lachen, ergert zich bont en blauw, kortom: wordt door het leesproces geraakt in zijn kennen (cognitief), gevoelsleven (affectief) en wilsstreven (conatief). Dezelfde tekst, om bij dit voorbeeld te blijven, kan bij verschillende lezers verschillende reacties oproepen, andere effecten bewerkstelligen.

2 Een heldere uiteenzetting met historische voorbeelden biedt nog steeds Walter Hagemann, *Grundzüge der Publizistik. Als eine Einführung in die Lehre von der sozialen Kommunikation neu herausgegeben von Henk Prakke unter Mitarbeit von Winfried B. Lerg und Michael Schmolke* (Münster 1966, tweede, herziene en uitgebreide druk).

Bij uit het verleden overgeleverde teksten is er als extra probleem de omstandigheid dat tijdgenoten er waarschijnlijk niet precies zo op gereageerd hebben als latere generaties. Tekst heeft immers ook een bepaalde, door tijd en plaats bepaalde, context. Deze contextualiteit geldt voor het moment van het ontstaan, maar ook voor de periode waarin van zo'n tekst kennis wordt genomen. Dit gegeven maakt communicatiegeschiedenis als studie van het communicatieve gedrag van mensen in het verleden, met aandacht voor de media die daarbij een rol speelden, boeiend, maar tegelijkertijd tamelijk ingewikkeld.

De wisselwerking tussen persoon en omgeving, of in breder verband tussen individu en cultuur, leidt tot een functionalistische beschouwingwijze van de vorstenspiegel in handen van vorsten en wie zich vorstelijk wilde voelen. De vraag die zich daardoor opdringt, luidt: Welke functies hebben massamedia in onze tijd, voor zover die op zijn minst herinneren aan de specifieke betekenis van de vorstenspiegels in het verleden voor individu en samenleving?

Gedragmodel, spelregels en protocol

In de loop van de geschiedenis is er sprake van naar tijd en plaats wisselende communicatievormen en communicatiemiddelen. Het fenomeen vorstenspiegel ontwikkelde zich in twee elkaar opeenvolgende communicatieculturen van een gemengd type: die van de oraal-scribale en die van de oraal-scribaal-typografische communicatiecultuur. Men kan vermoeden dat de inhoud en strekking van geschreven en later gedrukte vorstenspiegels hun oorsprong hebben in de verhaaltraditie van de nog oudere zuiver orale communicatiecultuur. Uiteindelijk werden volksverhalen ook eeuwenlang van generatie op generatie doorverteld voordat ze op schrift werden gesteld en nog weer later werden gedrukt.

"Koningschap is een oeroud verschijnsel, omgeven met mythen en legenden", schreef ds. C. Colijn, columnist van het in Nijmegen verschijnende huis-aan-huisblad *De Brug*, op 23 september 1992 naar aanleiding van de opening van de Staten-Generaal. Hij wijst in zijn beschouwing op de veranderingen die zich in "het vreemde ambt" hebben voltrokken, maar ook op de behoefte van mensen om naar iemand op te zien:

Iemand die meer is dan een gewoon, alledaags mens. Koningen werden dragers van macht en van gezag. Er waren tijden dat de vorsten de dienst uitmaakten. Het woord monarch duidt op iemand die het alleen voor het zeggen heeft. [...] Heel vroeger, thuis, werd Wilhelmina vereerd op grote afstand. Er was een stompzinnig protocol. Eerst kwam het volk, dan een hele tijd niets, dan de koningin en dan een hele tijd niets en dan kwam God. Vandaag vliegt wel een Amsterdammer haar om de hals.

Met het oog op een geordende samenleving werd de uitoefening van het centrale gezag waarschijnlijk nooit echt aan het toeval overgelaten. Met behulp van gedragsvoorschriften, tradities en regels met betrekking tot rituelen voor speciale gelegenheden werden koningen en andere staatshoofden ingelijfd in een patroon van spelregels dat het karakter kon krijgen van een gedragsmodel. Onder invloed van moderne ontwikkelingen kon zo'n gedragsmodel later eventueel worden opgerekt tot een samenhangend geheel van

lossere spelregels. Wat Colijn met 'protocol' onder koningin Wilhelmina aanduidt, bestaat in een aan deze tijd aangepaste vorm ook onder koningin Beatrix nog.

Druk vanuit de sociale omgeving

Het schriftelijk vastleggen van wat met het oog op de continuïteit van tradities als essentieel wordt beschouwd is een beproefd middel om misverstanden, discussies en tweedracht uit te sluiten. De omgeving dwingt een nieuwe bekleder van een bepaalde machtspositie verregaand rekening te houden met de mondeling en/of schriftelijk overgeleverde tradities, rituelen en regels. De marges voor een eigen interpretatie of voor aanpassing aan de veranderde tijden zijn smaller of breder. Koningin Beatrix heeft de gouden koets op geen enkele derde dinsdag in september in de stalling gelaten, hoewel ze diep in haar hart misschien liever met de hofauto naar het Binnenhof gereden zou willen worden.

Wat voor gedragsregels geldt is nog sterker van toepassing op allerlei symbolen en symbolisch geladen voorwerpen, bijzondere kleding en gouden of zilveren sieraden die een ambt en machtspositie accentueren.³ De naaste omgeving van een nieuwe bekleder van het hoogste gezag probeerde kennelijk het risico van improvisatie tot een minimum te beperken. Een pauzekeuze in de rooms-katholieke kerk en de troonsbestijging van een nieuwe koning leiden in het televisietijdperk tot bij het publiek geliefde televisieregistraties. Dergelijke plechtige gebeurtenissen hebben het karakter van het 'voltrekken van rubrieken' en daarom weet een televisieregisseur tot in de details wat zich in welke volgorde afspeelt: het draaiboek is niet het zijne, maar heeft een protocollaire oorsprong. Zowel in de wereldlijke als in de kerkelijke sfeer is het restant aan publiek vertoon nog slechts een schaduw van wat er ooit bestond op keizerlijk en pontificaal niveau, alsmede op lagere *echelons* van beide gezagspiramides.

Dat sommige personen in hun officiële optreden in het openbaar tot op de dag van vandaag een bepaald gedragsmodel opgedrongen krijgen, kan de toeschouwer eigenlijk nauwelijks ontgaan. Het hof wordt, zelfs in Nederland anno nu, geconfronteerd met corrigerende en kritiserende opmerkingen. Bereiken deze via massamedia een groter publiek, dan voegt het bereik iets prescriptiefs aan het karakter van die kanttekeningen toe. De geschreven journalistiek en de persfotografie leiden tot persprodukten die variëren van een het koningshuis zo welgezend maandblad als *Vorsten* tot de roddelsfeer van een *Privé* of een *Story*.

Tijdschriften en kranten spelen, naast de televisiereportages en koninklijke bezoeken in den lande, een rol bij het instandhouden van een bepaald ideaalbeeld van een vorst. Of ze doen er juist afbreuk aan. Geen enkel koninklijk huis kan zich onttrekken aan de aandacht van de media, zoals de

3 Over de betekenis van tekens en symbolen in de tijd vóór de boekdrukkunst handelt P.E. Schramm e.a., *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom 3. bis 16. Jahrhundert* (Stuttgart 1954-1956).

laatste tijd maar al te pijnlijk blijkt in Groot-Brittannië. Wat voor een vorst geldt is met enige verschilpunten ook van toepassing op politici, managers van grote ondernemingen, filmsterren enzovoort. Hun gedrag wordt gevolgd, nagevolgd en... beoordeeld aan de hand van bepaalde maatstaven. Tussen hun privéleven en hun optreden in de openbaarheid is slechts een flinterdunne scheidingswand.

Hoe ver de publieke bemoeienis met de vorstin ook in Nederland kan gaan moge blijken uit het volgende recente voorbeeld. Bij de opening van het parlementaire jaar op 15 september 1992 klaagde de secretaris van de Haagse Oranjevereniging *Prinses Juliana*, mr. R.C. Sangster, in het ochtendblad *Trouw* van die dag over het gebrek aan uiterlijk vertoon van koningin Beatrix. "Op geen andere dag in het jaar komt de koningin zo uitdrukkelijk in actie als staatshoofd. Beatrix rijdt in de Gouden Koets. Dat is prachtig, maar zij zou ook een diadeem op moeten zetten", aldus de criticus. Ze zou niet, zoals de Britse vorstin, een kroon hoeven dragen tijdens het voorlezen van de Troonrede, maar een diadeem zou toch wel het minste zijn. Bovendien zou koningin Beatrix eens

een hofbal moeten geven, zoals ze in Zweden doen, of een boottocht met de Europese adel, zoals ze in Griekenland wel eens hebben gedaan. Juliana en Bernhard hadden daar meer gevoel voor. Zij organiseerden toen zij 25 jaar waren getrouwd, een groot spektakel voor vorsten uit alle delen van de wereld. Zij hadden daarmee ook een bedoeling: er waren vier huwbare dochters. Ik weet wel dat Beatrix dat waarschijnlijk nalaat omdat Claus er niets van moet hebben. Maar ze moet toch ook aan de toekomst denken. Door de recente gebeurtenissen in Engeland ben ik in mijn opvatting bevestigd dat het belangrijk is dat onze prinsen met vorstelijke personen trouwen. Die leren van jongsaf aan de spelregels.

In het vervolg van zijn kritische opmerkingen signaleert de Haagse Oranje-klant loslippigheid van de vorstelijke vrouwen, zonder de rol van de (boulevard-)pers daarbij te betrekken. "Onze koningen hebben", aldus mr. Sangster, "ook heel wat escapades op hun naam staan. Achter de schermen leidde dat tot felle conflicten, maar hun vorstelijke vrouwen brachten de vuile was niet naar buiten. Die burgerlijke juffies zijn niet zo gedwee hun mond te houden als de mannen zich vergalopperen."

Echter: niet de leden van de Britse koninklijke familie, maar hun ambtsgeheim (?) schendende of hun mond voorbij pratende hoffunctionarissen blijken soms de bron van bepaalde informatie te zijn. In het verleden zouden 'fatsoenlijke', op Buckingham Palace thee drinkende persbaronnen van een bepaalde stijl en standing, niet tolereren, dat de redacties van hun kranten alles onverbloemd over de koninklijke familie publiceerden. De moderne mediamanagers staan niet meer in een persoonlijke relatie tot (leden van) de koninklijke familie. Overwegingen van concurrentiële aard, de hang van het publiek naar de koninklijke vuile was in woord en beeld, alsmede de op het gebied van privacy grensverleggende tendens in de journalistiek doen de rest. De toverspiegel van het sprookje wordt zo een gebroken spiegel. De nu gangbare beroepsethos van journalisten is ook niet meer die van enkele generaties geleden.

Behoeftte aan oriëntatie

Iedere medaille heeft twee kanten. In het voorgaande werd de klemtoon gelegd op disciplinerend van het gedrag van vorsten vanuit omgevingsfactoren, waaronder de media. Het is echter niet ondenkbaar dat de tot de hoogste positie geroepen zelf ook behoefte hadden, en nog hebben, aan richtlijnen, aan oriëntatie met het oog op een zo goed mogelijke vervulling van hun plichten. Om te kunnen beantwoorden aan al of niet uitgesproken verwachtingen ten aanzien van hun ambtsvervulling wens(t)en zij zich misschien te verdiepen in visies op het functioneren van met hen vergelijkbare persoonlijkheden. Allerlei suggesties en praktijkvoorbeelden zouden welkom kunnen zijn.

Verhalen over voorgangers en contemporaine vorsten konden een vorst van oudsher op ideeën brengen, hem een zeker gevoel van veiligheid bieden of aanzetten tot (nog grotere) dadendrang. Bovendien moet ook leiderschap worden ingeoeft, omdat niet iedereen in de wieg de gave van visionair of geïnspireerd leiderschap geschenkt krijgt. Wie zich al jong op een taak als staatshoofd voorbereidt, ontmoet -zo mag men wensen- mensen die als leermeesters een helpende hand kunnen reiken. De stap naar het schrijven van een handboekachtige tekst met een didactische of agogische inslag is dan niet meer zo groot.

Vanuit de meest oprechte bedoelingen kunnen vorstenspiegels tot stand zijn gekomen. Het risico van misleidende, manipulerende, beïnvloeding lag al op de loer, voordat iemand zijn minder edele bedoelingen daadwerkelijk tussen de regels van de tekst door of rechtstreeks, zonder omhaal van woorden, verwoordde. Een zwakke persoonlijkheid is bovendien gemakkelijker beïnvloedbaar en niet alle staatshoofden worden als sterke persoonlijkheden geboren.

Kwaadwillenden zoeken trouwens ook naar middelen om hun slachtoffers in het onzekere te laten over hun ware bedoelingen. Zij kunnen dezen daarvoor soms lange tijd een rad voor de ogen draaien. Moderne vorsten zijn gevoelig voor positieve reacties op hun optreden in de openbaarheid, op onthullingen in de pers en eerbetoon bij speciale gelegenheden, omdat niets menselijks hun vreemd is. In dit opzicht onderscheiden zij zich in niets van andere publieke persoonlijkheden, of het nu topsporters, volksschrijvers, televisiesternen, popsterren of bekende managers zijn. Een handicap voor een vorstenhuis is eerder, dat het zich niet altijd met alle middelen kan verdedigen tegen aantijgingen, leugen en achterklap van een kwaadaardige roddeljournalistiek.

Andere fenomenen en dezelfde functies?

Communicatie in de privésfeer is waarschijnlijk het meest constant van aard en vorm gebleven. De moderne techniek heeft de particuliere communicatie echter niet geheel onberoerd gelaten. Na de brief zijn het telegram, het telefoongesprek, het telexbericht en de per fax overgebrachte mededeling voorbeelden van nieuwe mogelijkheden voor twee personen om met elkaar te communiceren, als men niet in elkaars nabijheid is. Op het gebied van de

openbare communicatie ofwel massacommunicatie is er sprake van een nog steeds voortdurende uitbreiding van massamedia.

Bepaalde verschijningsvormen van communicatie in het verleden kunnen op de achtergrond of zelfs uit het zicht zijn geraakt, zonder dat de functies die ze ooit vervulden zijn vervallen. Bij nader onderzoek kan blijken dat de functies van de in onbruik geraakte media zijn overgenomen door nieuwe communicatievormen en communicatiemediën, al of niet in de privésfeer of in de sfeer van de openbaarheid. Functies zijn procesmatig van aard en hebben daardoor bij wetenschappelijk onderzoek als nadeel dat ze minder herkenbaar zijn dan fenomenen. Deze kunnen worden beschreven naar uiterlijke kenmerken, systematisch worden onderverdeeld of op een andere wijze worden ontleed.

Vraagt men naar de betekenis van bepaalde communicatievormen en media in het verleden, dan is er bovendien het probleem dat men de vroegere gebruikers ervan geen vragen naar het hoe, waarom, wanneer, hoe vaak enzovoort meer kan stellen. Bij het toeschrijven van functies van media(-boodschappen) aan mensen in het verleden past dus grote voorzichtigheid. Van de andere kant duidt het bestaan van elk medium in enige periode van de geschiedenis er op, dat zo'n voorziening voor bepaalde mensen een bepaalde, nader te onderzoeken, zin had. Nuttigheid, maar ook behoefte aan ontspanning, oriëntatie in de sociale omgeving en zelfs gedragsvoorschriften, kunnen aan zo'n betekenisgeving ten grondslag liggen.

Vanuit bovenstaande overweging is het de moeite waard, te zoeken naar een antwoord op de vraag, of de vorstenspiegel als kleinschalig complex van zingeving misschien is opgegaan in de grootschalige media-instituten omroep en pers van de moderne samenleving. Wat betreft het zingevingaspect kan gedacht worden aan de vorstenspiegel als leidraad voor visionair, overtuigend of anderszins te typeren leiderschap. Bij leiderschap denkt men in deze tijd niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats aan vorsten, veldheren, geestelijke en politieke leiders, maar veeleer (ook) aan managers in de particuliere sector en in overheidsdienst.

Behalve met het element van leiderschap is het hanteren van de vorstenspiegel ook te verbinden met een proces van disciplineren. De leider kon zich niet alles permitteren: hij had rekening te houden met grenzen en smalle marges. Zijn vrijheid van handelen was ingebed in een complex netwerk van voorschriften en ongeschreven regels met betrekking tot zijn gedrag en optreden in de openbaarheid. Dit geldt ook nu nog voor de publieke persoonlijkheden die zich elke dag hebben te realiseren, dat zij in een glazen huis leven en werken. Journalisten kijken hen op de vingers.

In een vrije, op democratische beginselen gefundeerde, samenleving is de druk op mensen om zich op een bepaalde manier te gedragen geringer en van een andere aard dan in een straf georganiseerde totalitaire staat. De wijze waarop geloofs- en zedenleer in de katholieke en reformatorische kerken tot in de periode van de verzuiling in het persoonlijk leven doorwerkten, doet ook aan disciplineren van een strenger type denken. In een proces van individualisering dat een begeleidend verschijnsel van de ontzuiling is, hebben veel mensen zich bevrijd van de druk van kerken en andere maatschappelijke instituten. Van de andere kant lieten dergelijke beïnvloedende

instanties de teugels in de laatste decennia ook wel vieren, hetgeen door de trouwe aanhangers als een bevrijding werd ervaren.

Bevrijd van institutionele banden die knelden, zoeken sommige mensen een nieuw houvast. Ook populaire mediacultuur kan dan voorzien in de behoefte aan voorbeeldfiguren en voorbeeldsituaties die het eigen leven verhelderen. Mensen zweven niet graag in het luchtledige en laten zich dan ook gemakkelijk beïnvloeden om richting te vinden voor hun eigen leven. Als de oude last van een godsdienst is afgeschud, kan dit leiden tot het omarmen van een goeroe met een vage heilsboodschap, maar met niet zelden strenge gedragsvoorschriften. Disciplineren, socialisatie en cultuuroverdracht in de ruimste zin zijn functies die aan boodschappen van massamedia kunnen worden toegeschreven. Het is niet zo moeilijk om aan te tonen, dat er vroeger ook al media werden ingezet om deze functies te bewerkstelligen.

Elitaire en populaire cultuur

Vorstenspiegels waren primair bedoeld voor staatshoofden en die maakten ook vroeger slechts een zeer kleine minderheid van de bevolking uit. Geschriften die tot de vorstenspiegels gerekend kunnen worden, functioneerden in een context en communicatiecultuur die niet meer te vergelijken valt met de huidige, sterk audiovisueel bepaalde, communicatiecultuur. Moderne massamedia hebben, in tegenstelling tot vorstenspiegels, over het algemeen geen elitair karakter. Met een overvloedig aanbod van gedrukte, auditieve, visuele en audiovisuele boodschappen mikken boeken, kranten, publikstijdschriften, films, omroepprogramma's, compact discs en voorbespeelde videobanden op grote publieksgroepen. Ze blijken die ook daadwerkelijk te bereiken.

Al eerder dan de vorstenspiegels vormden heiligenlevens een minder elitair genre teksten. Tegelijkertijd kan aan de hand van dit voorbeeld worden geïllustreerd, dat aan dergelijke hagiografische bronnen verschillende betekenissen en daarmee functies kunnen worden toegeschreven. Ze hadden allereerst een voorbeeldfunctie voor monniken en anderen die konden lezen. Verder werden ze voorgelezen en werd de inhoud via het vertellen over heiligen en door middel van prediking onder een groter deel van de gelovigen verspreid. Biografieën van heiligen, *vitae* en heiligenlegendes werden uiteraard in de eerste plaats geschreven om de heilige tot voorbeeld te stellen, het volk aan te zetten tot verering en navolging. De zogenaamde 'deugdencatalogus' in heiligenlevens was kort en bondig geformuleerd, zodat de punten gemakkelijk te onthouden waren. Soms waren ze op rijm, hetgeen het uit het hoofd leren extra vergemakkelijkte.

In de tweede plaats kon een heiligenleven dienen als een herinnering aan de heilige en als een bewijs van genegenheid. Minder idealistische motieven speelden echter ook een rol. Door middel van de autoriteit van een heilige konden bijvoorbeeld dubieuze bezitsverhoudingen worden gesanctioneerd of kon worden bewezen, dat een klooster al lange tijd een bepaalde immuniteit bezat. Kloosterlingen konden zelfs heiligenlevens schrijven met een commer-

cieel (neven-)motief: het exploiteren van relieken.⁴ Verder werden heiligenlevens gebruikt als theologisch of politiek partijchrift om bijvoorbeeld een bisschop, maar ook wel het volk, op plichten te wijzen. Disciplineren aan de ene en stichten aan de andere kant zijn dus functies van één en hetzelfde type bron.

Sinds de Industriële Revolutie zijn steeds meer mensen met steeds meer communicatiemiddelen vertrouwd geraakt. Tegelijk met de cultuurspreiding begon een eeuw geleden het debat over de opkomende massacultuur waartegen de intelligentsia zich afzette. Klassebewustzijn speelt niet alleen in het sociaal-economische, maar ook in het sociaal-culturele vlak een rol. Gevreesd werd voor nivellering van alle cultuuruitingen die gericht waren op de massa. Door middel van de in snel tempo tot ontwikkeling komende 'moderne' massamedia konden meer mensen deelgenoot worden van cultuur in welke zin dan ook. Wie zich uiteindelijk nog als intellectueel of kunstenaar wilde onderscheiden van de vermaledijde massa nam zijn toevlucht tot avantgardisme en modernisme.⁵ De strijd over de verhouding van cultuur met de hoge hoed en cultuur met de pet op, van elitaire en populaire cultuur, is in het publieke debat enigszins op de achtergrond geraakt. Hij vormt echter wel het min of meer versluierde motief voor bezinning op mechanismen van cultuurspreiding en de rol van de overheid daarin.

Verdeling van maatschappelijke status

Bij het onderscheid tussen de meer elitaire cultuur en de eerder populaire cultuur past ook een verschil van visie op leiderschap. Aan leiding geven wordt in het maatschappelijke verkeer een hoge waardering toegekend. Leiding geven en geleid worden duiden op een ongelijke verdeling van maatschappelijk aanzien. In een maatschappelijke voorhoede van culturele smaakmakers en opinieleiders zijn er altijd wel enkelen die de marsroute van zo'n elite bepalen. Leiderschap is in deze kringen echter een omstreden zaak; bepaalde personen worden op grond van persoonlijke verdiensten slechts min of meer stilzwijgend als gangmakers erkend of hooguit geduld. Ze mogen zich niet al te nadrukkelijk tegen hun omgeving afzetten, willen ze niet het risico lopen, te ver verwijderd te raken van de rest van de kopgroep.

In de sfeer van ondernemerschap en management gelden andere ongeschreven regels en codes. *Headhunters* kennen de marktwaarde van vele leidinggevende personen bij overheid en bedrijfsleven en munten deze kennis om in kapitaal, door te proberen de beste man/vrouw op de bestbetaalde baan te krijgen. Succesvolle managers maken, of ze dat willen of niet, deel uit van een top-honderd. Mede door de positieve aandacht in de media rond hun persoon en prestaties krijgen zij een voorbeeldfunctie voor degenen die op de maatschappelijke ladder omhoog willen klimmen. Politici zijn weer op een geheel eigen manier in de weer om in tel te blijven bij het publiek en bij hun

4 Vgl. L. Zoepf, *Das Heiligenleben im 10. Jahrhundert* (Berlin/Leipzig 1908) alsmede W. Brüggemann, *Untersuchungen zur Vitae-Literatur der Karolingerzeit* (Münster 1957).

5 Vgl. John Carey, *The intellectuals and the masses. Pride and prejudice among the literary intelligentsia 1880-1939* (London 1992).

medepolitici. Positieve aandacht in de media wordt als smeermiddel voor een voorspoedige politieke carrière beschouwd.

In het milieu van degenen die voornamelijk worden geleid kan een speciale psychologische gesteldheid tot ontwikkeling komen. Er kan sprake zijn van slaafse onderwerping of van een ingeboren wantrouwen tegenover degenen die zich als leiders manifesteren. De neiging te willen ontsnappen aan de greep van politieke, godsdienstige of andere leiders kan tot revolutionaire veranderingen leiden, zoals in de laatste jaren in Oost-Europa is gebeleden.

Wie zo bevoorrecht is dat leiding geven en leiden een dagelijkse routine is, kan het zicht op de gemoedsgesteldheid van de geleide medemens verliezen. Het kan deze beroepsmatige leiders ook de ogen doen sluiten voor het feit dat de objecten van hun leiding zich niet zozeer identificeren met politici, managers en andere bazen van vlees en bloed, die ze de moeite van het volgen en navolgen waard vinden, maar zich liever concentreren op de fictieve helden en heldinnen van film, televisieserie en videobanden. Deze zijn in aantal en hoedanigheden niet meer te overzien, maar bieden juist door het grote aantal en de heterogeniteit voor 'elck wat wils'.

De Amerikaanse filmster van de tijd waarin bioscoopbezoek een volksvermaak was, is de Nederlandse actrice van de Nederlandse *soap*-serie *Goede tijden, slechte tijden* geworden. De scheidslijn tussen elitaire leefwereld en dito cultuur enerzijds en de wereld van de populaire massacultuur anderzijds lijkt steeds meer samen te vallen met de scheiding tussen de bevoorrechte leidinggevende klasse en de anonieme massa van degenen die geleid worden. Zo dreigt er weer een nieuwe sociale afstand te ontstaan, bepaald door de posities van leiding geven of leiding ondergaan.

Publiek bezit van media

In verband met het thema vorstenspiegels kan men misschien aanvoeren, dat juist ook de gekroonde en ooit gekroonde hoofden met hun familieleden tot het publieke bezit van media en publiek behoren. In gradaties van aandacht en in wijze van behandeling kunnen media zich nog van elkaar onderscheiden, als het gaat om pijnlijke familiezaken. Geheel negeren willen zelfs *NRC Handelsblad* en de *Volkskrant* de troubles in de Britse koninklijke familie niet, maar de toon in deze kranten is een heel andere dan die van *De Telegraaf* en het *Algemeen Dagblad*.

De gekroonde hoofden en vergelijkbare personen mogen eigenlijk nog van geluk spreken. De mediacultuur is immers vergeven van personen die bewust en uit zichzelf veel aandacht vragen. Frequent televisiekijken bezorgt degenen die hun identificatiefiguren zoeken buiten hun sociale omgeving een enorme voorraad aan idolen: sportlieden en sportvrouwen, zangers en zangeressen, bekend van zaaloptreden, van de televisie en van de grammofoonplaat of compact disc. Er zijn zelfs in een klein land als Nederland al enkele tientallen televisiepersoonlijkheden van talkshows, televisieshows en ander audiovisueel vertier, terwijl er bovendien een handjevol nieuwslezers (mannelijke en vrouwelijke) en weermannen op het scherm figureren. Op showpagina's in een

krant en in zogenaamde *gossip*- ofwel roddelbladen duiken deze en andere bijzondere en uitzonderlijke mensen bij herhaling op.

Lezers (opnieuw mannelijke en vrouwelijke) krijgen hun lotgevallen des levens, de voorspoed en de tegenwind in zaken en in de liefde, uit en ten treure in woord en beeld, bewegend of stilstaand, aangeboden. Sinds enige jaren behoren ook de leden van vorstenhuizen, van groot (Groot-Britannië) tot klein (Monaco), tot de slachtoffers van de nieuwsgierigheid van een bepaald soort journalistiek en van het daarmee corresponderende publiek. In hoeverre is via deze moderne verschijnselen een relatie met de vorstenspiegels te leggen? De afstand tussen de beginperiode van de Nieuwe Tijd en de eigentijdse geschiedenis kan misschien overbrugd worden, door ook te zoeken naar sporen van functies van vorstenspiegels in de tussenliggende eeuwen.

Het vervolgverhaal van vorstenspiegels

Publiceren in de vorm van publiek maken, is al ruim vijfhonderd jaar niet meer gebonden aan de beperkingen van het gesproken en geschreven woord. Het Latijnse *publicare* kreeg in het Duits het equivalent *publicum* in de betekenis van *veröffentlichen* (= openbaar maken). In 1474 duikt het werkwoord voor het eerst op in Frankfurts *Reichs-Correspondenz*.⁶ De typografische communicatiecultuur van het gedrukte woord was toen nog maar net aan haar zegetocht door de westerse beschaving begonnen. Handgeschreven en ambachtelijk verluchte vorstenspiegels konden voortaan worden gedrukt. Een gevolg daarvan was dat intellectuelen en geïnteresseerden uit de ontwikkelde burgerij gemakkelijker een exemplaar van een vorstenspiegel onder ogen konden krijgen. Wat exclusief voor staatshoofden en eventueel hun kring van naaste getrouwen was bedoeld wekte de belangstelling en de nieuwsgierigheid van wie niet tot die elite behoorde. De nieuwe lezers wilden zich met het oog op hun eigen maatschappelijke status graag spiegelen aan dat onbereikbare leven van vorsten. Zo zijn meer diffusieprocessen met een verticaal verloop begonnen: vanuit de top van de maatschappelijke piramide naar de basis. Vorstenspiegels kregen in de loop van de geschiedenis in andere vormen, met een andere inhoud, een vervolg voor andere publieksgroepen.

In de zeventiende en achttiende eeuw dook in de Duitse taal het laat-romeinse begrip *Publizist* op. Een publicist was iemand die zich bezig hield met de publieke zaak, met openbare aangelegenheden, in het bijzonder het publiekrecht. In de tijd van de Verlichting werd publiceren beschouwd als een opdracht voor maatschappelijk en intellectueel geprivilegieerden. Van hen werd verwacht dat zij een bijdrage leverden aan de volksopvoeding, aan het beschavingsproces van hun tijdgenoten die opgevoed moesten worden tot sociaal en moreel in de maatschappelijke patronen van de samenleving ingepaste burgers.

De spectatoriale geschriften uit de achttiende eeuw kenden een naamloze of een achter een schuilnaam verborgen figuur die waarnemer -spectator- en criticus van zijn tijd en de geest ervan was. Hij dichtte zichzelf allerlei rollen

6 Hagemann/Prakke, *Gründzüge*, 21.

toe, schiep voorbeeldige in de zin van tot voorbeeld strekkende gestalten in zijn nabijheid en speelde zijn literair-moraliserende spel met zijn lezers uit de gegoede burgerij. Justus van Effen (1684-1735) introduceerde de spectatoriale pers naar het voorbeeld van de Engelse *Spectator* in de Republiek der Verenigde Nederlanden. In de laatste vier jaar van zijn leven verscheen zijn bekendste geesteskind: *De Hollandsche Spectator*.⁷ In dezelfde achttiende eeuw boden almanakken voor jonge vrouwen en jonge mannen stof om de overgang naar een leven als volwassenen gemakkelijker te maken. Almanakjes met etiquette-achtige rubrieken voor de jonge vrouwen waren bedoeld om hen *salonfähig* te maken.

Kinderen kregen vanaf de zestiende eeuw een deel van hun opvoeding tot brave(re) burgers in de vorm van centsprenten die als voorlopers van de moderne *comics* mogen worden beschouwd. Zo'n centsprent was in de negentiende eeuw meestal een met de hand ingekleurde houtsnede met vier, zes of acht afzonderlijke plaatjes waarin een opvoedend verhaaltje wordt verteld, ondersteund met telkens enkele regels tekst op rijm. Onder invloed van de in 1784 opgerichte *Maatschappij tot Nut van het Algemeen* werden de prenten gebruikt als middel bij uitstek tot volksopvoeding. In prenten met een maritiem en historisch motief werd stevig op de trom van het nationale gevoel geroffeld.

Lithografie -steendruk in kleur- verving in de tweede helft van de negentiende eeuw het traditionele productieproces van volks- en kinderprenten. De verhalen werden toen ook meer op de belevingswereld van het kind afgestemd en uiteindelijk kreeg de boodschap in beeld en rijm een minder belerend karakter. De verstrooiende inhoud drukte de aanvankelijk zo prominent tot uitdrukking gebrachte moraliserende bedoelingen van de makers naar de achtergrond.⁸ In de tijdgeest paste kennelijk een harmonisch samenspel van bedoelingen van de makers en de behoefte van de jeugd aan plaatjes met een verhaaltje. En de uitgevers voeren er wel bij.

In een land als Nederland kan men de richtsnoer van de geloofs- en zedenleer van kerkgenootschappen en religieuze bewegingen niet buiten beschouwing laten. De katholieken en protestants-christelijken beschikten over geschriften -van Bijbel tot heiligenleven- die generaties lang werden gelezen en herlezen. In het volksgeloof van de zestiende en zeventiende eeuw was het rituele element nog sterker dan in de katholieke liturgie: een kleine afwijking in de volgorde van rituele handelingen kon al de wraak van boven afroepen. Met het sterk rituele karakter van de katholieke en volkse geloofsbeleving hield ook het volgende verband: de wijdverbreide opvatting dat tijd en plaats bepaalde hoedanigheden hadden, dat er goede en slechte tijden, geschikte en ongeschikte plaatsen zijn voor bepaalde handelingen. De calvinisten stonden vreemd tegenover de heilige bronnen in het volksgeloof en heilige plaatsen

7 De biografie van P.J. Buynsters, *Justus van Effen, 1684-1735. Leven en werk*. (Utrecht 1992) is door Kees Fens in *De Volkskrant* van 1 juni 1992 geprezen als "een indrukwekkende studie over een tijdperk."

8 Een standaardwerk op het gebied van centsprenten, zoals de volks- en kinderprenten naar hun prijs in de volksmond werden genoemd, biedt het proefschrift van Elke Hilscher, *Die Bilderbogen im 19. Jahrhundert* (München 1977).

Steven voert hier Pen en Piek, Leert de Kinderen met gemak.

Detail van een centsprent over het leven en dood van schoolmeester Steven. In: *NRC Handelsblad*, 9-8-1991.

voor bedevaarten in het katholicisme.⁹

Andere dan religieus bepaalde normen en waarden werden er in woord en geschrift bij niet (meer) godsdienstige Nederlanders ingehamerd door leiders die de liberale, sociaal-democratische of communistische mens- en maatschappijvisies verkondigden. Door het proces van verzuiling kwamen er vakbonden, werkgeversorganisaties, politieke partijen, scholen, universiteiten, kranten, tijdschriften, omroeporganisaties en allerlei culturele en maatschappelijke organisaties die vanuit een bepaalde ideologische constructie hun activi-

⁹ Een en ander wordt behandeld in A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, dl. IV: 'Hel en hemel' (Assen 1980).

teiten inrichten en hun prestaties leverden. Socialisatieprocessen binnen het verband van een echte of een vermeende zuil waren harde leerprocessen. En wie zich eraan onttrok kon rekenen op echte of op symbolische strafmaatregelen.

Tot besluit

Samenvattend kan men het volgende vaststellen. De traditionele vorstenspiegel heeft kennelijk een zodanige betekenis gehad voor een maatschappelijke elite, dat deze in meer 'volkse' communicatievormen voor naar leeftijd en maatschappelijke status te onderscheiden publieksgroepen is geïntegreerd. In de autoritaire staten van vóór de Franse Revolutie was de rol van de onderdaan beperkt tot "die Bewunderung von Staatsaktionen und Hoffestlichkeiten, die befohlene Teilnahme an öffentlichen Freuden- und Trauerdemonstrationen, die Zahlung von Steuern und die Einhaltung der Gesetze."¹⁰ De sprong van vorstenspiegel naar moderne massamedia betekent het overbruggen van een wereld van verschil: van de monarchale ondemocratische staatsvorm naar de parlementaire democratie waarin een koning of koningin een staatsrechtelijk omschreven beperkte taak heeft.

In dezelfde eeuwen van ingrijpende maatschappij-historische veranderingen heeft de communicatiegeschiedenis een indrukwekkende ontwikkeling doorgemaakt. Openbaarheid en openheid maken, dat staatshoofden en *captains of industry* in een glazen huis optreden en wel ten aanschouwe van een door diverse media op de wenken bediend publiek. Al in de zestiende eeuw werden door middel van de drukpers vermenigvuldigde portretten (houtsneden en gravures) gebruikt om koningen, pausen en andere machthebbers op te hemelen of neer te sabelen. Toen foto's als postkaarten konden worden afgedrukt, kon men hele vorstenhuizen in albums verzamelen. Ook op de oudste bewaarde filmpjes komen keizers en koningen voor.

Met andere woorden: sinds de Franse Revolutie en nog meer onder invloed van de Industriële Revolutie leest en kijkt de hele natie mee in aan de eigen tijd aangepaste vorstenspiegels: moderne media die berichten over het wel en wee van vorsten en talloze pseudo-vorsten, onder wie allerlei leidinggevende en op de voorgrond tredende publieke persoonlijkheden. Die aandacht vloeit niet altijd per se voort uit bekommernis over hun juiste taakuitoefening. Sensatie en roddel wedijveren met het hogere doel van de vanuit het publiek gezien meest wenselijke ambtsvervulling en taakopvatting.

Gekroonde hoofden beschikken niet meer over moderne versies van vorstenspiegels of het moet zijn dat zij zich storten op handboeken voor modern management en leiderschap. Als zij zich de kennis en vaardigheden van de moderne ondernemers eigen maken, doen zij er goed aan, vooral ook een oog gericht te houden op de media als spiegels van hun optreden. Soms zal er een vertekend beeld in te zien zijn. Vaak echter zal die spiegel ook nog als een toverspiegel werken, omdat media behoefte blijken te hebben aan sprookjes met echte koninklijke personages. En dan is Prinsjesdag niet eens een sprookje, maar werkelijkheid in een land van nuchtere mensen.

10 Hagemann/Prakke, *Gründzuge*, 76-77.

*Naare afbeeldinge van Sabetha Sebi Den genaemden
hersteller des Joodfchen Rycks.
ou portrait de Sabbathai Sevi qui se dit Restaura-
teur du Royaume de Juda & Israel.*

Dit's Zevi Sabethai, de valsche hoop en Vorst
Van Judeas stamhuis, nu zoo jammerlijk bedrogen.
Die Godtverlochenaer den Turkschen tulbant torst
In plaats van 't kroonegout in Godts en 's menschen oogen.
Maer vrees, ô deurwacht, vloek van't Keizerlijk gezin
een gruwzaam einde volgt dat godeloos begin.

Portret van en gedicht over Sabbetai Sevi, uit Thomas Coenen, *Ydele verwachtinge der Joden* (Amsterdam 1669).